

Тема 4. Формування державно-політичних інститутів суверенної України

Кінець ХХ ст. став достеменним «кінцем історії» (Ф. Фукуяма). Історія – як пошук оптимального та належного політичного режиму – завершилася. У статусі необхідного політичного режиму утвердилася демократія. Здобувши незалежність, Україна одразу самовизначилась як демократична країна. Істотної ваги набуло питання створення державно-політичних інститутів, що були б адекватними демократичному режимові. Водночас Україна стала на шлях формування ринкової економіки. Проявом національно-державного самовизначення України стало ініціювання національно-патріотичною елітою наміру приєднання України до європейських демократичних інститутів і глобальної безпекової системи – НАТО. Ці та інші напрями національно-державного самовизначення України, які ми чітко спостерігаємо зі здобуттям незалежності, постають як прояви загальних «трендів» глобального розвитку сучасності. Ці ж таки вектори розвитку мають й історичну визначеність.

Згадане сприйняття і ринкової економіки, і демократії лежить у контексті загального сприйняття лібералізму як універсальної системи цінностей. Звернувшись до історії ХХ ст., ми можемо бачити поступове утвердження ліберальних цінностей і суспільно-політичних інститутів, необхідних для їхньої реалізації – демократії, ринкової економіки, недоторканності приватної власності, верховенства права та рівності людини і громадянина перед законом, формування міжнародного права (базованого на уявленні про універсальну людську природу та загальні права людини), формування глобальної системи безпеки тощо. Крах радянської ідеології, розпад так званого «соціалістичного табору» та СРСР – це один із етапів історичного утвердження лібералізму: середина ХХ ст. – період подолання фашизму та нацизму (тоталітарних режимів, що позиціонували себе як альтернативи лібералізму); останнє десятиліття ХХ ст. – кінець радянського суспільно-політичного «експерименту».

Здобувши державну незалежність, Україна «отримала у спадок» від періоду Перебудови низку ідеологем, які можна поділити на «негативні» та «позитивні». До «негативних» ідеологем слід віднести ті суспільно-політичні

увлелення та практики, які оцінювались як деструктивні. Зокрема вже від початку Перебудови мало місце заперечення, неприйняття як деструктивних: 1) радянських тоталітарних практик, насамперед сталінізму, 2) ідеологічної монополії, 3) однопартійності, 4) обмежень свободи слова, 5) планової економіки тощо. Виокремлені «негативи» (ми їх уже докладно аналізували в попередньому розділі нашого дослідження) були окремими проявами суспільно-політичних реалій, які під час Перебудови позначалися поняттям «командно-адміністративна система управління». Базові «**позитивні**» ідеологеми були такі: 1) апологетика демократії, 2) плюралізм думок (у тому числі й ідеологій), свобода слова, відсутність цензури, 3) багатопартійність, 4) визнання приватної власності й ринкової економіки.

Окремо слід відзначити відхід від властивого радянському режимові мілітаризму. Крах комуністичної ідеології зробив непотрібним і мілітаризм, що до того слугував засобом поширення радянської системи. У період Перебудови утвердилася, безперечно, слухна думка, що саме військово-політична конфронтація СРСР із Євроатлантичним світом, надмірні витрати на оборонний сектор спричинили економічну стагнацію. Спрямованість України на прийняття західних стандартів суспільно-політичного життя з перспективою інтеграції до світових фінансово-економічних і безпекових структур зумовила сприйняття оборонного сектору як певного баласту, що не сприяє економічному та соціальному розвитку. Відмова від права володіння ядерною зброєю почала трактуватись як передумова міжнародно-політичного визнання України, а скорочення оборонних витрат – як уможливлення соціально-економічного поступу. Як приклад для наслідування в національно-державному самовизначенні, українськими політиками та ЗМІ часто згадувалися такі країни, як Німеччина та Японія, які, не маючи значних військових витрат, досягли економічних успіхів.

Наголосимо й на наступному: усвідомлення хибності мілітаризму та конфронтації з Євроатлантичним світом зумовило утвердження своєрідної світоглядної максими, відповідно до якої для суспільного розвитку, зокрема економіки, шкідливим є не лише мілітаризм, а й будь-яка конфронтація взагалі.

Таким чином, в українській культурі утвердився крайній пацифізм і антиконфліктна парадигма осмислення суперечностей як таких. Ця парадигма зумовила формування фобічної установки в сприйнятті конфліктів. Зважаючи на те, що суперечності та конфлікти – це невід’ємні прояви будь-яких відносин, здатності українського суспільства та держави розв’язувати конфлікти виявилися вкрай обмеженими: конфлікти не лише не розв’язувалися, вони витіснялись і заперечувалися, що істотно обмежило інструментарій національно-державного самовизначення, оскільки цей процес так чи так, але завжди пов’язаний із актуалізацією суперечностей і розв’язком конфліктів.

Поряд зі згаданими вище позитивними та негативними ідеологемами для України особливої значущості набула етнополітична проблематика, в основі якої – питання про статус українського етносу. Лейтмотиви української історії, мовна, освітня й інформаційна політики цілком залежали від того, як тлумачити український етнос, а відповідно, й Українську державу. І тут зауважмо наступне: здобуття Україною незалежності відбулось у добу Постмодерну, якому властиві мультикультуралізм і негативне трактування будь-якого націоналізму. Саме ж постання української нації (як ми писали в першому розділі нашого дослідження) відбулось у добу Романтизму (перша половина XIX ст.), коли етноси наділялися онтологічним статусом й описувалися в антропоморфних поняттях¹. Тож, упродовж XX ст. світова культура (зокрема філософія, суспільно-політичні науки, а також мистецтво, які формують дискурс інтерпретації етносів і націй)

---

¹ Романтизм – визначальний період у розвитку української культури, хронологічні межі якого ширші, аніж у культурі народів Західної Європи. Ключові риси Романтизму – ідеалізація народу, культ природності, образ героя-визволителя, міфологізація природи та історії, а також величнього покликання народу – присутньо властиві українській культурі. Ці риси були доміантними аж до утвердження Модернізму в українській культурі (початок XX ст.). Ці ж таки риси перейшли й у мистецтво «соціалістичного реалізму», набувши гротескних кітчевих рис. Ба й нині вони простежуються в українському кітчі [286; 287]. Аналогічний вплив Романтизму можна бачити й у культурі інших народів Центральної та Східної Європи – зокрема, польській та російській, в останній Романтизм породив народництво та слов’янофільство. У Західній Європі Романтизм остаточно вичерпався вже до середини XIX ст. [288]. Хронологічний дисонанс суспільно-політичного та культурного розвитку народів Західної та Центрально-Східної Європи промовисто ілюструє такий факт: 1848 рік – публікація «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, ідеологічної доктрини, що відкидає націоналізм і пропонує універсальну суспільно-політичну теорію; цей-таки рік – революції в німецьких землях і Австрійській імперії під гаслами національного відродження.

знала присутніх змін. Перехід від Романтизму (з його апологетикою націй) до Постмодерну (з його мультикультуралізмом й упередженістю щодо націоналізму) позбавив Україну несуперечливих докринальних основ для відродження української культури. Спадок політики русифікації, здійснюваний Росією інформаційний тиск і брак загальних ідеологічних підвалин, необхідних для відродження української культури, – все це перетворило етнополітичну проблематику на вкрай складну та конфліктогенну.

Отже, аналізуючи процес національно-державного самовизначення в незалежній Україні, варто мати на увазі, що він лежить у площині загальних історичних процесів: по-перше, це незавершене в Україні становлення нації та національної держави, основні тенденції якого оформилися в добу Романтизму. Тож зі здобуттям незалежності Україна вимушена була розв'язувати завдання, які були вирішені народами, скажімо, Центральної Європи після розпаду Австро-Угорської імперії. Однак умови для вирішення цього завдання Україною вже були дуже несприятливими з огляду на зміну культурних трендів.

По-друге, національно-державне самовизначення України як держави з демократичним політичним режимом, ринковою економікою, в якій має місце визнання пріоритетності загальнолюдських цінностей і міжнародного права, є частиною історичного поширення ліберальних цінностей і відповідних суспільно-політичних інститутів. Україна, разом із країнами Балтії, а згодом і Грузією, ввійшла до кола тих країн, у яких утвердилися ліберальні цінності й інститути. Таким чином, Україна стала частиною ойкумени, яка іменується «вільним світом» і протиставляється тоталітарним і авторитарним країнам.

По-третє, інституційний і культурний аспекти національно-державного самовизначення України лежать у площині загальних тенденцій «навздогінної модернізації». Ці загальні особливості модернізації властиві усім країнам, що здійснювали перехід від недемократичних режимів і неринкових соціально-економічних відносин до демократії та ринкової економіки. В Україні повною мірою проявився «кризовий синдром модернізації», який В. Горбатенко визначив як кризу «ідентичності, легітимності, участі та розподілу» [155, с. 212].

Специфіка навздогінної модернізації полягала й у її інверсійності. Звернемо увагу: в таких державах, як США, Великобританія, Франція тощо, демократичні інститути постали як прояви суспільно-політичної культури. Тобто, спершу виникла суспільно-політична культура, що включала свободу підприємництва, недоторканність приватної власності, верховенство права, розвиненість самоврядування й представницьких інститутів, і тільки згодом постали загальнодержавні політичні інститути – політичні партії, й відбулося поступове розширення виборчих прав. У ситуації ж із навздогінною модернізацією має місце цілковита інверсія: державно-політичні інститути, які властиві демократичним країнам із ринковою економікою, цілеспрямовано створюються ще до виникнення відповідної економічної та суспільно-політичної культури й виконують формувальну функцію; навіть ті державно-політичні інститути, які вже функціонують, скажімо, парламент і політичні партії, змушені відкидати попередні практики й починати діяти за новими правилами, культурних основ для яких, однак, бракує.

Політична культура, яка існувала в СРСР, мала у своїй основі психологічну відчуженість. Не сприймати всерйоз «коливання лінії партії», комуністичні гасла та практики «радянської демократії» з її «п'ятихвилинками ненависті» (за Дж. Орвеллом) – це була позитивна норма відчуженості, яка формувалась у процесі соціалізації. Бо вдумливе ставлення до радянської дійсності, її осмислення й емоційне сприйняття – неминуче вело до екзальтації й дисидентської позиції, а отже, й до зіткнення із репресивною машиною СРСР. Звідси й позитивна норма відчуження – уникання політичного життя, сприймання його як суто ритуального, а політичних практик – як геть формальних. Тільки сфера приватного життя, відповідно до соціально-психологічних настановлень, які сформувались у СРСР, вважалася вартою уваги, оскільки уможливлювала конструктивність життєвого сценарію – ймовірність «труда со всеми сообща и заодно с правопорядком» (Б. Пастернак).

Політична участь – це складний комплекс когнітивних і конативних складників: установок (етнічних, релігійних, громадянських, соціально-рольових), уявлень (що ґрунтуються на знаннях і вміннях їх освоювати),

поведінкових навиків, які потребують досвіду та групової соціалізації. Однак успадковані з радянського періоду складники політичної культури пострадянської України в корені суперечили політичній культурі, яка є необхідною для успішного функціонування демократичного політичного режиму. Національно-державне самовизначення України як демократичної держави потребувало нової, адекватної щодо демократії, політичної культури, формування і когнітивних, і конативних складників. Утім, процес розвитку демократичної політичної культури не відбувався цілеспрямовано. Чітка мета – формування демократичної культури – так і не була поставлена. Нові демократичні інститути виявилися суто формальними й відірваними від політичної культури, без якої повноцінно й адекватно функціонувати не могли. І ця ситуація породила феномен модифікації політичної поведінки, коли політична участь у демократичних процесах почала зазнавати впливу відповідних установок, уявлень і досвіду, в основі яких лежала культура відчуження.

Таким чином, як ми вже показали, одним із важливих аспектів національно-державного самовизначення є формування державно-політичних інститутів. Нація, створюючи власну державу, визначається із формою правління та політичним режимом: утворюються відповідні державно-політичні інститути, за посередництва яких і реалізується національно-державне самовизначення, зокрема, в частині встановлення певної форми правління та політичного режиму.

Формування державно-політичних інститутів, що уможлилювали національно-державне самовизначення України як суверенної демократичної держави, розпочалось одразу із проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. У подальші роки, до ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р., відбувалася трансформація державно-політичних інститутів, що залежала від внутрішньополітичних чинників і зовнішніх впливів. Аналіз цього процесу в досліджуваній період усе ж потребує звернення до інституційних засад національно-державного самовизначення, закладених із дня проголошення незалежності України.

Із проголошенням незалежності України у процесі національного самовизначення вирішального значення набувають інституційні чинники, серед яких ключова роль відводиться національній державі. У цьому контексті виняткове значення мало запровадження інституту громадянства України – визнання політико-правового статусу, що визначив права й обов'язки людини й громадянина щодо держави та права й обов'язки держави щодо людини й громадянина. Ці завдання вирішував Закон України «Про громадянство України», ухвалений 8 жовтня 1991 р. [289]. Зокрема, ч. 1 ст. 1 цього Закону проголошує: «В Україні існує єдине громадянство». Ця норма постала як принципова перепона на шляху відновлення СРСР у формі СНД чи іншого наддержавного федеративного чи конфедеративного утворення, адже політичні сили, які виступали за посилення в Україні російського впливу, виступали здебільшого за впровадження подвійного громадянства. Ст. 2 Закону визначалася «належність до громадянства України», зокрема, застосовувався так званий «нульовий варіант»: громадянами України проголошувалися «усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України [289]. Ця норма ст. 2 чітко засвідчила, що незалежна Україна розвивається як країна, що є вільною від расових, етнічних, релігійних, мовних чи інших упереджень. Для законодавців очевидним було, що завдяки цій нормі Закону громадянських прав набувають не лише етнічні українці, а й представники численних діаспор, у тому числі й етнічні росіяни, частина з яких не володіла українською мовою й мала певні упередження щодо української культури. Ухвалюючи цей Закон (іще до проведення Всеукраїнського референдуму про підтвердження Акта незалежності України, призначеного на 1 грудня 1991 р.), законодавці надали політичних прав – обирати та бути обраним, брати участь у всеукраїнських референдумах – усім жителям України. Завдяки цій нормі тоді, в 1991 р., Україна уникла етнополітичного протистояння на зразок подій у колишній Югославії й окремих державах пострадянського простору; національно-державне самовизначення України набуло спрямування, що відповідало міжнародним уявленням про права і свободи людини.

Цілком нові завдання постали перед Україною у сфері міжнародної діяльності. Уже в Декларації про державний суверенітет України зазначено, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами», «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування.., бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [201]. З огляду на той факт, що впродовж лише грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща, Канада, Росія, США, Німеччина, КНР, Велика Британія, Франція, Японія, а всього впродовж 1991–1993 рр. – 126 держав, актуалізувалася проблема висування, виховання та розстановки дипломатичних кадрів. У розвиткові української дипломатії розпочався якісно новий етап, змістом якого став захист і просування національних інтересів держави на міжнародній арені.

Цілком очевидно, що серед інституційних засад національно-державного самовизначення з перших днів незалежності вирішального значення набували проблеми оборони суверенітету та територіальної цілісності країни, державного управління, внутрішньої безпеки України. Саме тому вже в день проголошення Акта незалежності України, 24 серпня 1991 р., Верховна Рада ухвалила Постанову «Про військові формування в Україні» [290]. Ця постанова містила тільки три, але вкрай важливі пункти: «1) підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України; 2) утворити Міністерство оборони України; 3) урядові України приступити до створення Збройних сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України» [290].

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України. У Концепції передбачалося, що Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізуватиме намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Концепція визначала, що Збройні сили України складатимуться з трьох видів: Сухопутних військ (Військ наземної оборони), Військово-Повітряних сил і сил Протиповітряної оборони (Військ

повітряної оборони), Військово-Морських сил. У Концепції було визначено повноваження міністра оборони України і Головного штабу Збройних сил України [291].

6 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалює надзвичайно важливі для військового будівництва Закони – «Про оборону України» [292] і «Про Збройні сили України» [293]. Того ж дня було затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов. 3 січня 1992 р. розпочався процес приведення до добровільної присяги на вірність народові України дислокованих на українській території військ. Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських сил України.

Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських сил України. Воно супроводжувалося надзвичайно гострими російсько-українськими перемовинами щодо розподілу Чорноморського флоту. У 1992 р. флот на основі територіальної належності перейшов під контроль України. Проте частина офіцерів флоту, підтримана владою РФ, емісарами з Москви та проросійськими силами півострова, виявили непокору українській владі. Більше того, вони, ігноруючи домовленість між Президентами Л. Кравчуком і Б. Єльциним від 3 серпня 1992 р. [294] та прикриваючись міждержавними перемовинами про половинний поділ флоту [295], перевели флот під повну владу Росії. І лише 9 червня 1995 р. за результатами зустрічі Президента України Л. Кучми та президента РФ Б. Єльцина було вирішено, що 18,3% кораблів флоту перейде до ВМС України і 81,7% – до ВМС Росії [296]. Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві і Балаклаві та 10 баз морської авіації переходили під контроль ВМС України. За домовленістю України і Росії флот РФ на території України не міг перебільшувати 25 тис. осіб. У 1997 р. було погоджено строк перебування флоту у Севастополі до 2017 р. Попри дискримінаційний характер поділу флоту, постійне генерування Чорноморським флотом РФ антиукраїнських, імперських настроїв і дій у

Південному регіоні нашої країни Україна змогла створити і зберегти, незважаючи на російську анексію Криму свої Військово-Морські сили.

Поряд з формуванням Збройних сил утворювалися або ж піддавалися докорінній реорганізації й інші безпекові інститути. Зокрема, 11 травня 1991 р. постановою Верховної Ради України створено Раду оборони України. Згідно з Положенням про Раду оборони цей орган було визначено як вищий державний орган колегіального керівництва питаннями безпеки і оборони України [297]. Згодом, Розпорядженням Президента України від 3 липня 1992 р. затверджено Тимчасове положення про Раду національної безпеки України, яку було визначено як консультативно-дорадчий орган у системі державної виконавчої влади при Президенті України. Рада оборони України та Рада національної безпеки України діяли до 1996 року, коли на їхній основі Указом Президента від 30 серпня 1996 р. і відповідно до ст. 107 Конституції утворено Раду національної безпеки і оборони України – постійно діючий конституційний орган з питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

20 вересня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято постанову «Про створення Служби національної безпеки України», а 25 березня 1992 р. – Закон «Про службу безпеки України». Пріоритетними завданнями СБУ було визначено захист суверенітету країни, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного, оборонного потенціалу України та цілу низку інших функцій, спрямованих на реалізацію зовнішньої та внутрішньої політики держави, захист її національних інтересів.

Жодна держава не може існувати без кордонів. Тож особливе значення мав Закон України «Про правонаступництво України», ухвалений 12 вересня 1991 р. Ст. 3 цього Закону визначено чинність усіх нормативно-правових актів УРСР; ст. 4 передбачено, що існуючі «органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди» зберігають свою легітимність; ст. 5 встановлено: «державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР,

Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України» [298].

Національно-державне самовизначення України диктувало потребу докорінного реформування органів державного управління, перетворення колишніх міністерств УРСР (в УРСР діяло 28 союзно-республіканських і лише 6 – республіканських міністерств – *Авт.*) у повноцінні центральні органи виконавчої влади незалежної держави, відповідальні як за розробку, так і за реалізацію політики в усіх сферах суспільного розвитку.

У цьому контексті важливим є обговорення подальших напрямів національно-державного самовизначення України, яке відбулось у Верховній Раді 28 січня 1992 р. Президент і парламентарії висловили власні бачення засад конституційного устрою, зокрема повноважень Президента, принципів поділу гілок влади та формування уряду; ставилися й інші питання національно-державного самовизначення, в тому числі у сфері міжнародних відносин, розбудови інститутів безпекового блоку та реформування економіки. Ми докладно проаналізуємо ключові тези з виступів Президента і парламентаріїв, виявивши, таким чином, основні бачення національно-державного самовизначення України, що мали місце на початку 1992 р. – першого року, в який Україна вступила в статусі незалежної держави.

Звернімо увагу на виступ у парламенті Президента Л. Кравчука. Передусім він звернувся до економічних питань, вважаючи їх найскладнішими та найважливішими для подальшого розвитку України. Президент зазначив, що на заваді національно-державному самовизначенню України як країни з ринковою економікою стоять «атавізми свідомості», сформовані в радянську добу, що зумовлює «розмитість свідомості значної частини населення». «На жаль, – казав Л. Кравчук, – нам поки що не вдалося об'єднати всіх громадян України на основі ідеї будівництва незалежної демократичної держави на базі ринкової економіки. Бажаючи перемін на краще, значна частина людей виступає за колишню систему гарантованого розподілу, за карткову систему, заморожування цін тощо. А це, як відомо, означає припинення будь-яких реформ» [299].

Звісно, сумнівним є, ніби громадяни України прагнули збереження «карткової системи» й категорично не приймали жодних економічних перетворень, як про це казав Л. Кравчук. Відзначивши критичне ставлення громадян до економічної ситуації, Президент вдався до гіперболізовано негативного наративу, зневажливо ототожнивши суспільне невдоволення економічною ситуацією із небажанням жодних реформ і волінням зберегти «карткову систему». Президентський наратив – гротескна інтерпретація суспільного невдоволення – свідчить про брак раціональних аргументів для оцінювання соціально-економічної ситуації в країні та її впливу на подальше національно-державне самовизначення України. Із формально-логічного погляду, національно-державне самовизначення передбачає **відкидання альтернатив**. У суспільно-політичному житті завжди є декілька можливих напрямів для розвитку. І в цьому сенсі, національно-державне самовизначення постає як вибір (**визначення**) ставлення до тих чи тих векторів національно-державного розвитку й відкидання альтернативних варіантів. Таким чином, ми можемо бачити, що на початок 1992 р. у суспільстві мало місце різке невдоволення економічною ситуацією, але водночас не було й раціонального дискурсу, за посередництва якого розкривалася б економічна політика.

Уже тоді Президент України відзначив, що економічні негаразди використовуються з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації: спостерігаються «спроби певних кіл як лівого, так і правого ухилу посіяти... невіру в правильність обраного шляху», мають місце ініціювання «антигромадських дій під фарисейськими гаслами турботи про благо народу» [299]. Тож, як бачимо із виступу Л. Кравчука, в 1992 р. економічна ситуація перетворилася на політичний фактор, який делегітимував не тільки економічну політику уряду, а й національно-державне самовизначення України загалом.

Президент звернувся й до питання зовнішньо-політичної ситуації, зокрема, відносин із РФ. Президент відзначив «імперський тиск, під пресом якого Україна знаходиться з самого моменту проголошення незалежності». Інструментом цього тиску виступають ЗМІ, які некоректно висвітлюють внутрішню та

зовнішню політику України: «Робиться все можливе, щоб зашкодити будівництву незалежної, демократичної Української держави» [299].

Отже, Л. Кравчук відзначив: по-перше, критичний стан української економіки та системи соціального захисту. Наголосимо, що цей критичний стан проявлявся в суспільних настроях – ірраціональному нігілізмі щодо економічних перетворень, що переростав у загальне негативне ставлення до Української держави. Разом із тим, у виступі Л. Кравчука ми не бачимо раціональних оцінок соціальної ситуації та міркувань про можливі шляхи подолання соціально-економічної кризи. По-друге, соціально-економічні негаразди спричиняють активність як лівих, так і правих політичних сил, що призводить до суспільно-політичної нестабільності. Однак і чіткої відповіді на питання, як саме можна запобігти суспільно-політичній нестабільності, в доповіді Л. Кравчука також немає. По-третє, Президентом відзначено й факт російського втручання в суспільно-політичну ситуацію в Україні – «імперський тиск», провідником якого виступають як власне російські, так і залежні від РФ українські ЗМІ. Утім, і про відповіді на ці виклики у виступі Л. Кравчука не йдеться.

Однозначно чітку позицію Л. Кравчук зайняв у питанні розбудови Збройних сил України, звернувшись до безпекових питань. Президент відзначив, що «за допомогою засобів масової інформації Україну хочуть представити в світі як мілітарного монстра» – державу, «яка нічим не хоче займатися – ні економікою, ні соціальними справами, а тільки будує свої Збройні сили». Однак, наголосив Л. Кравчук, «Україна ніколи не відмовиться від утворення власних Збройних сил. І вона це робить і робитиме послідовно, не зазіхаючи на інтереси інших держав» [299].

Президент України констатував порушення РФ домовленостей від 16 січня 1991 р. про розподіл Чорноморського флоту, які супроводжувалися звинуваченнями на адресу України. Такі необґрунтовані закиди лежать у площині загального пропагандистського тренду РФ: Україна – «мілітарний монстр». Вихід із ситуації Л. Кравчук убачав у беззастережному виконанні всіх досягнутих домовленостей: «Ми завжди дотримувалися і будемо дотримуватися курсу на вирішення всіх спірних питань шляхом переговорів, консультацій і

узгоджень. Але їх предметом можуть бути лише справді спірні питання, а не зазіхання, породжені хворобливою імперською уявою» [299]. Однак виникає елементарне запитання: як в односторонньому порядку можна дотримуватися двосторонніх домовленостей?

Висловлювання Л. Кравчука про пропагандистський тиск РФ і форми реагування на нього з боку України – є достеменною ілюстрацією щодо висловленої нами тези про світоглядну неготовність української еліти до будь-якої конфронтації. Якою була мета пропагандистського тиску РФ? По-перше, домогтися максимального ослаблення загального військового потенціалу України. По-друге, примусити Україну відмовитися від володіння ядерною зброєю (проголосити без'ядерний статус). По-третє, забезпечити військову присутність РФ на території України, зокрема, в Севастополі. Мусимо зазначити, що РФ вдалося реалізувати всі ці стратегічні завдання військово-політичного характеру.

Головна причина стратегічного успіху РФ (що був досягнутий не воєнним, а політико-інформаційним шляхом, за допомогою «м'якої сили») полягала в неготовності України до політичної конфронтації – діяльності, в основі якої перебуває усвідомлення суперечностей і готовність їх розв'язувати в рамках конфліктної взаємодії. По суті, це була неготовність політичної еліти обстоювати символічний вимір національно-державного самовизначення України – право провадити самостійну зовнішню, економічну та мовно-культурну політику, розбудовувати безпековий сектор, зокрема, реалізувати недоторканність власних кордонів (адже перебування ЧФ РФ у Севастополі – це була очевидна загроза державній безпеці України).

Що є, за великим рахунком, держава? – це символи (конституція, закони, історична пам'ять, образ майбутнього, міжнародно-політичний статус тощо), які сприймаються суспільством як легітимні; безпекові ж інститути (скажімо, збройні сили) здатні захистити ці символічні форми лише у разі їхньої легітимності – віри суспільства в реальність цих символічних форм. Однак визнання символічних форм досягається і шляхом конфронтації, оскільки символи завжди формуються за допомогою протиставлення – одна символічна

форма протиставляється іншій. Відмова ж від конфронтації як такої, насамперед від конфронтації з РФ в економічній, мовно-культурній та безпековій сферах, неминуче призводила до умовного звуження форм національно-державного самовизначення України. По-суті, відбувалося самообмеження національно-державного самовизначення, оскільки виокремився ряд питань, які вирішувалися не на основі національно-державних пріоритетів, а з урахуванням інтересів РФ: головним мотивом стало прагнення за всяку ціну уникнути конфліктного протистояння з РФ.

Показовий приклад такого уникання зіткнень із РФ – це міркування Л. Кравчука про значущість і форми участі України в діяльності СНД. Звернімо увагу на таку загальну закономірність: однією із форм уникання відповідальності – прийняття рішення щодо певної проблеми – є апеляція до третьої сторони, якій і надається право прийняття рішення. Схожу форму уникання відповідальності ми спостерігаємо в «трикутнику» «Україна – Росія (постімперський центр) – СНД». Судячи зі слів Л. Кравчука, участь України в діяльності СНД розглядалась як форма збереження актуальних для України політичних та економічних відносин. Зокрема, Л. Кравчук вважав, що «співпраця в рамках співдружності не позбавить Україну незалежності», хоча, зазначимо, російська сторона від початку розглядала СНД як засіб продовження попереднього імперського впливу, проте в новій формі, більш вигідній для РФ із економічного погляду. Характеризуючи участь України в діяльності СНД, Президент зазначав: «Ми заперечуватимемо проти перетворення співдружності на державне утворення. До речі, в Алма-Атинській заяві (21 грудня 1991 р. – *Авт.*) чітко і ясно сказано, що співдружність не є ані державою, ані будь-яким державним утворенням... Ми (Україна – *Авт.*) розглядаємо співдружність як механізм рівноправного узгодження інтересів республіки з інтересами партнерів. Разом з тим Україна суворо дотримується домовленостей, які досягаються в співдружності шляхом консенсусу» [299].

Участь України в діяльності СНД зумовлювала істотну суперечливість у сприйнятті національно-державного самовизначення. Ми вже зазначали, що РФ розглядала СНД як інструмент відновлення власного імперського впливу.

Російський політолог М. Тульський наголошує: «СРСР нікуди не зникав, він всього лише був перейменований на СНД – ось і вся "найбільша геополітична катастрофа століття" (якщо пригадати відомий вислів В. Путіна). І навіть тоді, починаючи з першого місяця утворення СНД – з грудня 1991 р., – в цю колоніальну імперію "СНД" цілі країни точно так само заганяли російськими танками і гарматами, як і в колоніальну імперію "СРСР" в 1917–22 роках, як і до цього в Російську імперію... Країни колишнього СРСР були загнані в російський колоніальний СНД (по суті, СРСР-2) силою російських танків і гармат» [300].

У виступі ж Л. Кравчука, який ми аналізуємо, СНД інтерпретується як, насамперед, інструмент сприяння відносинам між суб'єктами господарювання в пострадянських країнах. Цілком очевидно, що інтереси РФ і України, цілі, які ставили собі РФ і Україна, – були несумісними. Сама невизначеність трактування статусу СНД (розуміння СНД й очікувань, які випливали з цього розуміння) була конфліктогенною. Тиск на український уряд, зокрема і на Президента Л. Кравчука, здійснювався як збоку РФ, яка вимагала поглиблення інтеграції, а фактично – відновлення СРСР, чи пак Російської імперії, але під новою назвою, так і збоку тих громадсько-політичних сил в Україні, котрі, з очевидних причин, вважали співпрацю в рамках СНД – небезпечною для державного суверенітету України. Показове в цьому контексті запитання народного депутата, представника Народного Руху України Я. Кендзьора, поставлене Президенту Л. Кравчукові під час обговорення його доповіді: «Україна стала членом держав співдружності (СНД – *Авт.*). Але наше перебування у складі цієї співдружності зводиться тільки до того, що ми відбиваємося від усяких непорозумінь, інсинуацій, брехні! І якщо така ситуація буде продовжуватися, то чи є сенс перебувати у такій співдружності?» [299]. (Прикметно також, що під час обговорення доповіді Л. Кравчука представники інших політичних партій не ставили питань, які стосувалися формату участі України в СНД.) Невизначеність ставлення до СНД – промовистий приклад того, що уникання принципової відповіді на конфліктний виклик (спроби РФ обмежити державний суверенітет України, втягнувши її до інтеграційного проекту) – завжди мають нульовий ефект: не розв'язуючись, базовий конфлікт

спричиняє додаткові конфлікти, розв'язати які ще складніше, оскільки з поля сприйняття суб'єкта вислизає базова першопричина конфліктів.

Звернувшись до питання інституційного становлення Української держави, Л. Кравчук висловив у своїй доповіді думку про «недосконалість системи влади й управління в республіці», яка проявляється в нереалізованості «принципу розподілу влад», що призводить до «хаосу», невизначеності відносин «між столицею і територіями, між різними рівнями влади на місцях». Вихід із ситуації Л. Кравчук убачав у «внесенні відповідних змін і доповнень до Конституції України, прийнятті ряду нових законів, а також внесенні змін і в чинні закони». Президент запропонував розглянути питання про уточнення розмежування законодавчої і виконавчої влад, деталізацію повноважень Президента і про запровадження нового управлінського інституту – «представників Президента на місцях» [299].

Важливими віхами національно-державного самовизначення стало затвердження державних символів України. 15 січня 1992 р. Постановою Верховної Ради ухвалена офіційна музична редакція гімну України; текст гімну затверджено Законом України «Про Державний гімн України» лише 6 березня 2003 р. 28 січня у Верховній Раді відбулося обговорення Державного прапора України. Того-таки дня за підсумками обговорення ухвалено Постанову Верховної Ради України «Про Державний прапор України»; цю постанову підтримали 253 народні депутати від конституційного складу парламенту (450 народних депутатів). Таким чином, Україна визначилися щодо ще одного зі своїх національно-державних символів.

Обговорення цього питання у Верховній Раді варте окремого аналізу. Відзначимо такі домінуючі тези-пропозиції, за якими чітко простежуються окремі дискурсивні стратегії. Президент, виступаючи у Верховній Раді під час обговорення цього питання, зазначив: «Ми – єдина держава в світі, яка не має прапора» [301]. У такий спосіб Л. Кравчук апелював до суто прагматичних міркувань: якщо є держава, то має бути і прапор; годі обговорювати, голосуємо і ставимо крапку.

Прикметна й аргументація народного депутата І. Юхновського: «Росія повернула собі свій синьо-червоно-білий прапор і двоголового орла. І я прошу росіян, які знаходяться в цьому залі, поважати честь українців, які вперше в тисячолітній історії свого народу мають власну державу. Я поважаю російський прапор і прошу росіян поважати прапор України. І я всіх вас прошу проголосувати за синьо-жовтий прапор» [301]. Зазначимо, ще 1 листопада 1991 р. 5-м З'їздом народних депутатів РРФСР біло-синьо-червоний прапор був законодавчо затверджений Державним прапором РРФСР; за це рішення проголосували 750 народних депутатів РРФСР з 865, що брали участь у голосуванні; а 25 грудня 1991 р. назву держави – «РРФСР» – законодавчо було змінено на назву «Російська Федерація (Росія)».

Звернімо увагу й на міркування народного депутата О. Чародєєва: треба створити комісію, до складу якої увійшли б історики та громадські діячі, котрі мають різні погляди на символ України²; доцільно обміркувати всі можливі варіанти; не варто відкидати використання червоного кольору в державному прапорі; синьо-жовта символіка – розколюватиме суспільство [301].

Загалом ми можемо спостерігати в цьому обговоренні кілька домінуючих тенденцій дискурсивного представлення політичних позицій: *перша*, зміщення питань національно-державного самовизначення до площини дискурсу «прагматики» – апелювання до вимушеності тих чи тих кроків, їх зумовленість суто управлінськими чи соціально-економічними причинами. Цю аргументацію ми бачимо у виступі Президента Л. Кравчука.

Друга тенденція – артикуляція доцільності взяття за основу досвіду інших країн, прагнення діяти за аналогією, зокрема – апелювання до російського досвіду: росіяни відкинули радянські символи, тож – діймо таким самим способом. По суті, російський досвід розглядається як своєрідна «індульгенція» – право діяти аналогічним чином: Росія дозволяє! Нагадаємо, що навіть Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) була ухвалена Верховною Радою УРСР лише після того, як Декларацію про державний

---

² На той час така комісія вже була створена й, більше того – представила парламентаріям свій висновок: синьо-жовтий прапор є символом національно-державного самовизначення України від доби Княжого Києва і до сучасності.

суверенітет РРФСР ухвалив 1-й З'їзд народних депутатів РРФСР (12 липня 1990 року), про що ми вже писали в попередньому розділі. До того ж: у Верховній Раді України Декларацію підтримали 355 народних депутатів, 4 – утримались, 1 – проти (докладний аналіз підготовки декларації, її обговорень і результатів голосування – див: [302]); натомість, аналогічну декларацію підтримали 907 делегатів Першого З'їзду народних депутатів РРФСР, 13 – проголосували проти, 9 – утрималися. Як можемо бачити, ідея державного суверенітету Росії мала більшу підтримку народних депутатів РРФСР, аніж ідея державного суверенітету України у Верховній Раді України.

І *третья тенденція* – дискурсивне розмивання концептуальних основ і форм національно-державного самовизначення України: намагання внести до державних символів України невластиві їм елементи, зволікання з ухваленням символів (великий герб України неприйнятий досі); впровадження паралельних (альтернативних, конкурентних) символів і форм (показовий приклад – статус української мови: українська мова проголошена державною, але застережено статус російської); шантаж політичної еліти та громадськості «неминучими» заворушеннями, розколом України, соціально-економічними негараздами тощо. Неважко бачити, що практика розмивання концептуальних основ і форм національно-державного самовизначення України застосовувалася не лише в період здобуття незалежності й у подальші роки, а використовується й дотепер, у рамках так званої «гібридної війни».

15 січня 1992 р. Указом Президії Верховної Ради «Про Державний гімн України» музика М. Вербицького на текст пісні «Ще невмерла Україна» була затверджена як Державний гімн України [303]. Наголосимо, йдеться тільки про музику; щодо слів законодавці не визначилися, оскільки в оригінальному тексті П. Чубинського йдеться про Україну «від Сяну до Дону» – ріки на території Польщі та Росії. Збереження оригінальної редакції тексту могло бути витлумачене як територіальні зазіхання збоку України.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про Державний герб України»: «Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України» [304]. Кажучи про ухвалення

Державного герба України, зазначимо, що обговорення включало всі виокремлені нами дискурсивні форми аргументації: апеляція до прагматики (представлення проблеми як незначущої, не вартої нагнітання політичного протистояння); звернення до досвіду інших країн – насамперед, російського (як ми зазначали, на той час Росія вже відмовилася від радянської символіки); «розмивання» символіки національно-державного самовизначення. І треба сказати, що остання стратегія буда загалом успішною. Адже державні символи були затверджені лише постановами Верховної Ради, а не відповідними законами України. Законодавче оформлення національно-державного самовизначення України щодо символіки відбулося тільки 28 червня 1996 р., коли було ухвалено Конституцію України, й продовжене 6 березня 2003 р. – Законом України «Про Державний гімн України» [305].

Безперечно, найважливіша віха 1992–1996 рр. – прийняття Конституції України (28 червня 1996 р.). Зазначимо, що конституційний процес був започаткований уже з розпадом СРСР і становленням України як незалежної самостійної суверенної держави [56, с. 121, 140–144]. Цей період історії конституційного процесу є найбільш складним і суперечливим. Його умовно можна поділити на декілька підперіодів: 1) від прийняття Декларації про державний суверенітет України 1990 р. до підготовки Концепції Конституції України 1991 р.; 2) від прийняття Концепції Конституції України 1991 р. до винесення першого проекту Конституції України на народне обговорення (15 липня–1 грудня 1992 р.); 3) від завершення обговорення першого проекту Конституції в грудні 1992 р. до підготовки та затвердження Верховною Радою другого проекту Конституції України у травні 1993 р.; 4) травень–листопад 1993 р. – доопрацювання другого проекту Конституції України; 5) листопад 1993–1995 рр. – конституційна криза в Україні; 6) підготовка та прийняття Конституційного договору України в 1995 р.; 7) від прийняття Конституційного договору в 1995 р. до ухвалення Конституції України 1996 р.

Після урочистого прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Акта проголошення незалежності України та його затвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Україна була визнана більшістю країн світу

суверенною державою та повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Нагально постала потреба в конституційному закріпленні основ суспільного й державного ладу, прав і свобод людини та громадянина, порядку організації й функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування незалежної держави.

Перший проект Конституції, розроблений робочою групою Л. Юзькова, після відповідних доповнень і численних експертиз 5 червня 1992 р. був ухвалений Конституційною комісією і винесений на розгляд Верховної Ради України. 1 липня 1992 р. Верховна Рада ухвалила постанову про винесення розробленого Конституційною комісією проекту Конституції України до 1 листопада 1992 р. на всенародне обговорення. Утім, перший проект Конституції України, як і наступні конституційні проекти, не був реалізований внаслідок перманентних протистоянь між Президентом України та Верховною Радою України на тлі тривалої соціально-економічної кризи в Україні.

У цій контексті вартим уваги є «Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» – політико-правова угода між Верховною Радою України та Президентом України, прийнята 8 червня 1995 р. в умовах загострення конституційної кризи. Попри те, що Конституційний договір утратив чинність із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України, його основні засади характеризують процес національно-державного самовизначення України.

Помітною рисою суспільного життя було політичне протистояння Президента Л. Кучми та Верховної Ради в особі її Голови О. Мороза [306]. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах економічної кризи. Верховна Рада, лякаючись загрозою диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, зокрема, й право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати адміністративно-територіальними одиницями. Зазначене протистояння серйозно ускладнювало розв'язання першочергових проблем життя держави.

18 травня 1995 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Однак проект Закону України «Про застосування Закону України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості (2/3) голосів. Це змусило Президента 31 травня 1995 р. видати указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян Президентіві й Верховній Раді України. У відповідь на це Верховна Рада наклала вето на даний указ і запропонувала Президентіві до 8 червня 1995 р. подати на розгляд кандидатури до складу Кабінету Міністрів України.

Такий сценарій подій затягував на тривалий час вирішення життєво важливих для України конституційних питань. За цих умов 2 червня 1995 р. Президент підтвердив рішення провести опитування. В цей же день відбулася його зустріч із лідерами 8 парламентських фракцій, які підтримали ідею підписання Конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою України.

Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу й опосередковано впливало на економіку й усе суспільне життя. За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради «виявили політичну мудрість» та, відмовившись від протистояння, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір. Договір де-факто був тимчасовою Конституцією, що складалася з преамбули, восьми розділів і 61 статті.

Особливої уваги варті такі слова з Преамбули Конституційного Договору: «Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного **права на самовизначення** (виділено нами – *Авт.*), виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян» [307, с. 133]. Отже, ми можемо бачити, що сторони конституційного процесу – Верховна Рада та Президент України – цілком усвідомлювали роль Конституційного договору як засобу національно-державного самовизначення України.

Фактично, Договір виконав роль альтернативної форми внесення змін до Конституції України, своєрідного механізму імплементації Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Укладення Договору стало важливим компромісом. Він мав діяти до прийняття нової Конституції України з метою подальшого забезпечення розвитку й успішного завершення конституційного процесу. Конституційний договір значно зміцнив владу Президента. Ключовий момент – очільники областей не обирались, а призначалися главою держави, що дало Л. Кучмі контроль над регіонами – найважливіший інструмент управління країною.

Утілення в життя положень Конституційного договору, відзначає Т. Шаповал, – створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, зокрема й Адміністрації Президента України. Значно розширилося коло їхніх повноважень і вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави та главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів і Прем'єр-міністра України [308, с. 45].

Однак Конституційний договір не вирішував питання прийняття нової Конституції України. 24 листопада 1995 р. Конституційна комісія підтримала пропозицію Президента України й утворила нову робочу групу в складі чотирьох представників Верховної Ради, чотирьох представників Президента України і двох представників від органів правосуддя для доопрацювання конституційного проекту. Проект, розроблений першою робочою групою й доопрацьований другою робочою групою, був винесений на обговорення Конституційної комісії 12 березня 1996 р. і рекомендований до розгляду Верховною Радою України. Вже 20 березня проект Конституції України був поданий на спеціальне засідання парламенту. Співголови Конституційної комісії, Л. Кучма й О. Мороз, попри розбіжності в поглядах і оцінках проекту, були одностайні в прагненні якнайшвидше прийняти Основний закон.

2 квітня 1996 р. Верховна Рада внесла питання про проект Конституції до порядку денного пленарних засідань, а 17 квітня 1996 р. розпочався його розгляд. У парламенті над проектом спочатку працювала міжфракційна ініціативна група, а з 5 травня 1996 р. – створена на її основі Тимчасова спеціальна комісія з

доопрацювання проекту Конституції України на чолі з народним депутатом України М. Сиротою.

28 травня–4 червня 1996 р. відбулося перше читання проекту, а через два тижні й друге читання. Доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією проект Основного закону був прийнятий Верховною Радою у першому читанні 4 червня (258 голосів – «за»). Під час підготовки проекту Конституції України до другого читання, Тимчасова спеціальна комісія врахувала близько 6 тис. поправок [309, с. 327].

Ситуація загострилася 26 червня 1996 р., коли Рада національної безпеки України і Рада регіонів при Президентові виступили з різким засудженням будь-яких подальших зволікань з прийняттям нової Конституції України, оскільки такі зволікання загострюють соціально-економічну ситуацію в державі. Того-таки дня Президент України видав указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 р. щодо прийняття нової Конституції України, в основу якої було покладено варіант проекту Основного закону в редакції робочої групи від 11 березня 1996 р.

Натомість 27 червня Верховна Рада прийняла Постанову «Про процедуру продовження розгляду проекту Конституції України у другому читанні». Було також вирішено вести роботу в режимі одного засідання до прийняття нової Конституції України. 28 червня 1996 р. о 9 год. 18 хв. після 24 годин безперервної праці Верховна Рада України прийняла і ввела в дію Конституцію України («за» проголосували 315 народних депутатів). Після прийняття Конституції України Президент скасував свій указ про проведення всеукраїнського референдуму.

Одночасно Закон України «Про прийняття Конституції України та введення її в дію» від 28 червня 1996 р. засвідчив втрату чинності Конституції (Основного закону) УРСР від 20 квітня 1978 р. з наступними змінами та доповненнями та Конституційним договором між Верховною Радою та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні у зв'язку з прийняттям Конституції України.

Водночас слушно звернутися до питання про становлення партійної системи України, розглянувши її сув'язно зі змінами виборчого законодавства. Представницька демократія неможлива без існування одного з базових інститутів демократичного суспільства – політичних партій як об'єднань громадян на основі спільності інтересів, політичних переконань і прагнення боротися за державно-політичну владу, використовуючи парламентські або позапарламентські засоби.

Становленню політичних партій сприяло ухвалення 16 червня 1992 р. Закону України «Про об'єднання громадян» [310] (з 2003 р. цей Закон втратив чинність). Згідно із ч. 1, ст. 1 Закону, об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми розвитку суспільства, що ставлять за мету участь у виробленні державної політики і у формуванні органів влади, – набували статусу політичної партії.

Виборче законодавство України часто змінювалося. Проведення практично кожних чергових виборів народних депутатів і Президента України регулювалося іншим законодавчим актом. З одного боку, це ускладнювало практику застосування Закону під час виборчого процесу. З другого – такі постійні зміни були викликані швидким суспільно-політичним розвитком українського суспільства. У згадані роки додатковим фактором, що вплинув на еволюцію не лише законодавчого регулювання виборчих механізмів і процедур, а й власне виборчої системи, стали настійні намагання змінити конституційні засади відносин між законодавчою та виконавчою владою, змістити центр тяжіння у змішаній (президентсько-парламентській) формі державного правління, зафіксованій Конституцією 1996 р., на користь парламенту.

Закон України «Про вибори до Верховної Ради УРСР» (від 27 жовтня 1989 р.) був досить демократичним, зокрема, ним скасовано пряме обрання депутатів від громадських організацій, затвердження кандидатів зборами громадян, запроваджено принцип обов'язкової альтернативності кандидатів. Головною рисою першого Закону України «Про вибори народних депутатів України», що був ухвалений 18 грудня 1993 р. [311] (втратив чинність 24 вересня 1997 р.), став його відверто «антипартійний» (дискримінаційний щодо

політичних партій) характер. Закон, щоправда, вперше декларував роль політичних партій у процесі номінації та громадського контролю, не маючи можливості ігнорувати їх реальне існування. Проте він максимально ускладнював участь партій у всіх виборчих механізмах і процедурах, порівняно з іншими суб'єктами. Насамперед, це виявлялося в процедурі номінації кандидатів – дуже громіздкій для політичних партій та максимально спрощеній для інших суб'єктів висування (громадян чи трудових колективів). Зокрема, партія, вже зареєстрована Міністерством юстиції, мала пройти повторну реєстрацію у Центральній виборчій комісії (у якій їй могло бути відмовлено), провести конференцію (збори) обласної організації та подати список не менше 100 членів обласної організації із зазначенням дати народження, домашньої адреси, серії і номера паспорта.

Закон також передбачав 50-відсотковий поріг участі виборців для визнання виборів «такими, що відбулися». Вводилася двотурова мажоритарна система: обраним в одномандатному виборчому окрузі вважався кандидат, який отримував абсолютну більшість голосів, у тому числі й у другому турі, кандидат, необраний в окрузі, втрачав право балотуватися на повторних виборах. Як наслідок, Верховна Рада України другого скликання (11 травня 1994–12 травня 1998 рр.) розпочала роботу, маючи лише трохи більше від двох третин свого конституційного складу, і до кінця скликання жодного дня не працювала в повному складі. Декілька округів так і не отримали свого представництва протягом усього скликання Верховної Ради України. Цей досвід досі залишає слід у Конституції України: Верховна Рада України вважається повноважною, якщо обрано не менше двох третин від її конституційного складу (ч. 2, ст. 82), хоча застосовувана сьогодні виборча система виключає таку можливість.

Прийняття Конституції України 1996 р. стало важливим етапом у розвитку і становленні українського виборчого законодавства. Розділ III Конституції, спеціально присвячений регулюванню питань виборів та референдумів, закріплює основні принципи виборчого права як невід'ємну вимогу до всіх виборів, які проводяться в Україні. Конституція України 1996 р. не містить вказівок на виборчу систему, яка повинна застосовуватися на тих чи тих виборах,

залишаючи це предметом регулювання спеціальними законами. Уроки виборів 1994 р. зламали опір українських політиків, які намагалися зберегти старі, закорінені у досвіді радянського часу традиції проведення виборів. Виборча система, запроваджена законом 1997 р., різко відійшла від ідеї абсолютної більшості, проте вона все ще мала компромісний характер.

З прийняттям Конституції України 1996 р. Президент формально перестав бути главою виконавчої влади, проте залишив за собою право призначати за згодою парламенту Прем'єр-міністра, а за його поданням – міністрів; за Президентом також збереглося право скасовувати акти Кабінету Міністрів [57, с. 200, 433]. Така процедура призначення Прем'єр-міністра передбачала, що Президент повинен був враховувати волю більшості у Верховній Раді України.

Ухвалені на початку 1992 р. Закони України «Про представника Президента України» та «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» визначили особливості місцевого самоврядування та відносин між регіонами та центральними органами влади. На районному і обласному рівні ради народних депутатів позбавлялися власних виконавчих органів і мали характер виключно представницьких органів. Лише на рівні населених пунктів функціонувало реальне самоврядування. Попри введення інституту представників Президента, Адміністрація Президента України не могла забезпечити тісної взаємодії між місцевими державними адміністраціями та урядом.

Використання норм конституційного права в Україні істотно залежить і від діяльності Конституційного Суду, який наділений виключним правом тлумачити норми Конституції та встановлювати відповідність законів та підзаконних актів Конституції України. 3 червня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Конституційний Суд України», що визначав порядок формування та функції цього органу. У період 1992–1996 рр. робота Суду була малоефективною: Верховна Рада призначила лише Голову Конституційного Суду (Л. Юзькова), спроби обрати заступника Голови та решту суддів виявилися безрезультатними. Ухваленням чинної Конституції (28 червня 1996 р.), а також Закону України «Про Конституційний Суд України» (16 жовтня 1996 р.) було

чітко визначено систему захисту Конституції та початок реальної діяльності Конституційного Суду України.

Отже, в досліджуваний період відбувалося становлення державно-політичних інститутів, необхідних для реалізації національно-державного самовизначення України, яке, однак, не набуло остаточного та несуперечливого оформлення. Конституційний процес в Україні визначався об'єктивними суперечностями, спричиненими переходом від радянської системи організації державно-політичної влади до демократії. Водночас, на конституційний процес істотний вплив справляли протиріччя, які виникали з огляду на незавершеність реалізації принципу поділу влади, а також розподілу владних повноважень між гілками влади та владними інститутами. Ключовим питанням у переході України від парламентської республіки до парламентсько-президентської, за наявності спроб встановити президентську республіку, завжди було питання про порядок призначення та підзвітності інститутів виконавчої влади. Ухвалення Конституції України стало важливим кроком у напрямі легітимації державно-політичної влади. Однак Конституція України не усунула суперечності між парламентом, урядом і Президентом, а лише надала їм нормативно-правової визначеності. Конституцією України також був закріплений дуалізм місцевих органів виконавчої влади. Інститут представників Президента, покликаний зміцнити вертикаль виконавчої влади, спричинив нові суперечності між Адміністрацією Президента, урядом та органами місцевого самоврядування, що, безперечно, негативно вплинуло на розвиток місцевого самоврядування в Україні й загальний розвиток демократичних практик. По суті, конституційний процес 1992–1996 рр., формалізуючи державно-політичні відносини, виявив головні інституційні суперечності, подолання яких стало важливим завданням подальшого державно-політичного процесу.